

Maria
Kościelniak-Woźniak

„NAPRZECIW TATR...”

Gorce
w literaturze
i kulturze
polskiej

dr Maria Kościelniak-Woźniak –
pisarka, historyczka literatury, badaczka
kultury górskiej i popularyzatorka
wiedzy o historii turystyki. Od 2018
roku naukowo zajmuje się literaturą
góorską, historią chodzenia po górach
oraz sposobami opowiadania o gó-
rach w kulturze. Na Uniwersytecie Wro-
cławskim prowadziła autorskie za-
jęcia „Góry w popkulturze”, publikuje
artykuły naukowe i popularnonauko-
we, występuje na konferencjach oraz
festiwalach górskich. Jest autorką pod-
castu Górskie Historie, w którym łączy
zacięcie badawcze z pasją do upow-
szechniania wiedzy. W swojej pracy po-
kazuje góry jako przestrzeń kultury,
pamięci, historii i wyobraźni.

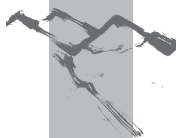
universitas

Kopia dla
Kopia dla

„NAPRZECIW TATR...”

Gorce
w literaturze
i kulturze
polskiej

**SERIA
GÓRSKA**

Seria pod redakcją
Ewy Grzedy

Maria
Kościelniak-Woźniak

„NAPRZECIW TATR...”

Gorce
w literaturze
i kulturze
polskiej

Publikacja dofinansowana ze środków Funduszu
Wsparcia Twórców Stowarzyszenia Kopipol

© Copyright by Maria Kościelniak-Woźniak and
Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych
UNIVERSITAS, Kraków 2026

ISBN 978-83-242-4253-5
e-ISBN 978-83-242-6938-9
TAiWPN UNIVERSITAS

Redakcja naukowa Serii
dr hab. Ewa Grzęda, prof. UW

Recenzja
dr hab. Paweł Mackiewicz, prof. UW

Opracowanie redakcyjne
Marcin Grabski

Projekt okładki i stron tytułowych
Sepielak

Druk
Drukarnia Elpil
ul. Artyleryjska 11
08-110 Siedlce

*Książkę dedykuję moim rodzicom.
Tacie, który przekazał mi miłość do gór,
i mamie, która zachęciła mnie do
podążania ścieżką nauki.*

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1. Co o Gorcach napisano do tej pory. Stan badań	13
1.1. Gorce w literaturze polskiej – publikacje przeglądowe	13
1.2. Pisma gorczańskie	15
1.2.1. Publikacje historyczne	15
1.2.2. Publikacje turystyczno-krajoznawcze	16
1.2.3. Przewodniki	17
1.2.4. Publikacje etnograficzne	18
1.3. Biografie i opracowania twórczości pisarzy gorczańskich	19
1.3.1. Twórcy krajowi	19
1.3.2. Twórcy regionalni i ludowi	22
Rozdział 2. Metody badania przestrzeni	25
2.1. Region peryferyjny w literaturze i badaniach literackich	28
2.2. Kulturowe reprezentacje przestrzeni – geokrytyka	33
2.3. Przestrzeń rzeczywista i wyobrażona	37
2.4. Praktyczne aspekty rozprawy – metody, korpus i analiza ryzyka ...	40
Rozdział 3. Gorce. Krótka charakterystyka	45
3.1. Przyroda Gorców – zarys geologiczny, botaniczny i zoologiczny ...	48
3.2. Dzieje regionu gorczańskiego	49
3.3. Podział wewnętrzny regionu gorczańskiego	58
3.4. Peryferyjność Gorców	72
3.5. Turystyczne odkrywanie Beskidów	77
Rozdział 4. Motywy gorczańskie w literaturze polskiej	95
4.1. Obraz Gorców w literaturze od XIX do XXI wieku	95
4.2. Najstarsze dzieje motywu gorczańskiego – XIX wiek i początek XX stulecia	99

4.3. Ważniejsi twórcy piszący o Gorcach w XX i XXI wieku	130
4.3.1. Władysław Orkan	130
4.3.2. Kazimierz Sosnowski	147
4.3.3. Zygmunt Lubertowicz	152
4.3.4. Antonina Zachara-Wnękowa	158
4.3.5. Jadwiga Apostoł	161
4.3.6. Stanisław Pagaczewski	165
4.3.7. Julian Kawalec	171
4.3.8. Józef Nyka	176
4.3.9. Julian Staniewski	179
4.3.10. Jan Fudala	187
4.3.11. Stanisława Góldyn	190
4.4. Epizodyczne występowanie motywu gorczańskiego w XX i XXI wieku	193
Rozdział 5. Kulturowa stratygrafia gorczańskiej przestrzeni	233
5.1. Gorczański las	235
5.2. Gorce w cieniu Tatr	253
5.3. Sakralizacja Gorców	265
5.4. Gorce zaczarowane	279
5.5. Gorce jako Arkadia	299
5.6. Zbójnicy w Gorcach	308
5.7. Gorce jako przestrzeń pamięci	313
5.8. Gorce jako dom. Endogeniczna geografia wyobrażona	331
5.9. Gorce oczami turystów. Egzogeniczna geografia wyobrażona	338
Podsumowanie	353
Bibliografia	357
Indeks osób	369

Streszczenie

Gorce, jedno z pasm Beskidów Zachodnich, to region o bogatej historii i tradycji, bohater niejednego tekstu kultury. Jako góry położone bardzo blisko Tatr są one jednak na marginesie zainteresowań zarówno turystów, jak i badaczy – szczególnie badaczy kultury. Rozprawa ma na celu wypełnienie luki w badaniach literackich na temat tych gór. Analizuje ona możliwie wiele tekstów, które można zlokalizować w Gorcach. W monografii omówiono tło historyczno-społeczno-geograficzne regionu, opracowano przegląd najważniejszych autorów związanych z Gorcami, chronologicznie ujęto także występowanie motywu gorczańskiego w literaturze polskiej. Analizy zostały zakotwiczone w przestrzeni, przez co zastosowano liczne narzędzia metodologii zwrotu przestrzennego, między innymi geokrytyki. Rozprawa jest wzorowana na obszernych monografiach tatrzańskich Jacka Kolbuszewskiego. W ostatnim rozdziale w osobnych podrozdziałach zwrócono uwagę na różne dominujące tendencje wyobrażania i interpretowania przestrzeni gorczańskiej.

Słowa kluczowe: Gorce, Tatry, Turbacz, literatura góraska, Beskidy Zachodnie, geokrytyka, *spatial studies*, regionalizm, nowy regionalizm literacki

Summary

The Gorce Mountains, one of the mountain ranges of the Western Beskids, possess a rich history and tradition, the subject of many cultural texts. However, due to their close proximity to the Tatra Mountains, they have remained on the margin of interest of both tourists and scholars – particularly researchers of culture. The dissertation aims to fill a gap in literary studies devoted to mountain regions. It examines the broadest possible range of texts associated with the Gorce Mountains. The work discusses the historical, social and geographical context of the region, presents an overview of the most important authors related to the Gorce Mountains, and chronologically discusses the occurrence of the Gorce motif in Polish literature. The analyses are grounded in spatial perspectives and therefore draw on a number of methodological tools associated with the spatial turn, such as geocriticism. The treatise is modeled on Jacek Kolbuszewski's extensive Tatra monographs. In the last chapter of the work, separate subchapters identify and discuss various dominant tendencies in imagining and interpreting the Gorce space.

Keywords: Gorce, Tatra Mountains, Turbacz, mountain literature, Western Beskids, geocriticism, spatial studies, regionalism, new literary regionalism

Wstęp

O Gorcach w literaturze nie napisano do tej pory wiele. Kiedy w 2018 roku szukałam materiałów mających wprowadzić kontekst do mojej pracy licencjackiej poświęconej obrazowi Gorców w powieści Władysława Orkana *W roztokach*, natknęłam się na lukę. Bo choć na temat Orkana i samej powieści opublikowano już sporo, dotychczas nie skupiono się w badaniach literackich na przestrzeni tych gór. Co dziwi, wiele bowiem innych pasm górskich, szczególnie Tatry, takich omówień się doczekało. Tak zrodził się pomysł na niniejszą monografię, która na polu literaturoznawczym miałaby wyrównywać układ sił między pasmami góorskimi południowej Małopolski.

Jan Gwalbert Pawlikowski, pisząc w 1934 roku o najdawniejszej poezji tatrzańskiej, sygnalizował ważną i trwającą do dziś tendencję do scalania literatury górskiej różnych pasm karpackich z literaturą tatrzańską: „[...] i w tych wypadkach, w których możemy rozpoznać o jakich górach jest mowa, wciągamy utwór beskidzki czy pieniński w poezję tatrzańską”¹. Taki stan rzeczy utrzymuje się na polu zarówno naukowym, jak i kulturowym od ponad stu lat. Tymczasem Gorce, podobnie jak inne pasma beskidzkie, są odrębnym regionem, charakteryzującym się własną historią i tradycją, własnym dziedzictwem i krajobrazem – naturalnym i kulturowym. Obecnie, na fali procesów emancypacyjnych obejmujących regiony peryferyjne, Gorce odkrywają i odbudowują swoją tożsamość. Jeszcze niedawno trudno było w Polsce usłyszeć

¹ J.G. Pawlikowski, *Z dziejów poezji tatrzańskiej. Prehistorja*, „Wierchy” 1934, R. 12, s. 2.

o góralach innych niż Podhalanie. Dziś prężnie promuje się między innymi Zagórze, jedną z najliczniejszych gorceńskich grup górskich.

Rozwijające się obecnie badania kulturowe nad regionami peryferyjnymi przynoszą kolejne projekty, które katalogują i analizują dziedzictwo kulturowe przestrzeni stojących do tej pory na uboczu głównego nurtu zarówno kulturoznawstwa, jak i turystyki. Można tu wymienić między innymi najnowszą książkę Wojciecha Browarnego *Anatomia nowoczesnego regionu*, we wstępie do której autor pisze:

Fascynują mnie zwłaszcza takie miejsca, których hybrydyczne dziedzictwo kulturowe i materialne – uznane w XX wieku za obce, **drugorzędne czy peryferyjne** [wyróżnienie – autorka] – zostało zdewastowane, zatarte lub zapomniane, ale w ostatnich dekadach ponownie ożywa w literaturze i humanistyce ratowniczej oraz innych praktykach ochronnych i symbolicznych².

Wojciech Browarny, omawiając między innymi subregiony sudeckie, zwraca uwagę na nowe możliwości rozszyfrowywania przestrzeni, szczególnie tych badawczo zaniedbanych. Proponuje namysł nad zdeponowaną w krajobrazie pamięcią, przejawami kultury żywej (festiwalami, grami terenowymi, happeningami) oraz nad tekstami kultury, które przez wieki współtworzyły charakter danej przestrzeni. Można zauważyć, że tego typu przedsięwzięcia badawcze stają się istotnym narzędziem odkrywania przestrzeni peryferyjnych. Niniejsza monografia stanowi próbę rozszerzenia tego dyskursu.

Celem książki było opracowanie geografii wyobrażonej, opisanie krajobrazu kulturowego Gorców i scharakteryzowanie poetyki literackich przedstawień przestrzeni gorceńskich. Aby to osiągnąć, zastosowałam synkretyczną metodę badawczą, stroniącą od wartościowania. Zaproponowane tu studia nad przestrzenią gorceńską są przekrojowe, uwzględniają możliwie najwięcej zjawisk tworzących wyobrażenia o Gorcach, a odnoszą się do produkcji kulturowej ostatnich dwóch stuleci. Dzięki takiej różnorodności korpusu niemal każdy rodzaj kontekstualizacji regionalnej jest reprezentowany, a co za tym idzie – ostateczny obraz Gorców wyłaniający się z analizowanych utworów jest wypadkową perspektyw różnych grup użytkowników kultury.

Biorąc pod uwagę, że moja rozprawa jest pierwszym tak obszernym literaturoznawczym opracowaniem na temat Gorców, w początkowych

² W. Browarny, *Wstęp*, [w:] *idem, Anatomia nowoczesnego regionu*, Wrocław 2023, s. 7.

rozdziałach przybliżyłam uwarunkowania historyczne, geograficzne i kulturowe będące kontekstem dla dalszych analiz. Zwróciłam uwagę nie tylko na historię i strukturę geograficzno-społeczną regionu, ale także na szersze zjawiska turystyczno-krajoznawcze mające istotny wpływ na kształtowanie rozpoznawalności tego pasma.

Materiał badawczy zgromadzony podczas kwerend w bibliotekach uniwersyteckich i regionalnych oraz w Bibliotece Narodowej podzieliłam ze względu na stopień związku autorów z Gorcami i według tego kryterium zaprezentowałam syntetyczny przegląd występowania motywu gorczańskiego w literaturze polskiej od początku XIX wieku do czasów współczesnych. Analizy zebranych tekstów ujawniły dominujące sposoby reprezentowania i wyobrażania Gorców, które omówiłam w kolejnych rozdziałach.

Rozdział 1

Co o Gorcach napisano do tej pory. Stan badań

1.1. Gorce w literaturze polskiej – publikacje przeglądowe

Spośród stosunkowo niewielu publikacji z zakresu humanistyki dotyczących Gorców zaledwie kilka podejmuje zagadnienie motywów gorczańskich w literaturze. Marginalne zainteresowanie literaturoznawców tym regionem dowodzi istnienia luki, którą niniejsza monografia ma wypełnić. Do tej pory o Gorcach w literaturze polskiej pisała Ewa Wyszyńska-Koterla. Skomponowała ona najpełniejszy przegląd literatury gorczańskiej i opublikowała go w 1993 roku w artykule *Motyw Gorców w literaturze polskiej. Rekonesans*³. Autorka skupiła się na występowaniu elementów gorczańskich w literaturze polskiej, krajowej. Wymieniła Seweryna Goszczyńskiego, Teodora Tripplina, Leopolda Staffa, Zygmunta Lubertowicza i Władysława Orkana. Wskazała, w których utworach znajdują się nawiązania do Gorców, nie poddała jednak tych fragmentów pogłębionej analizie. Głównym wnioskiem podsumowującym ośmiostronicowy artykuł jest stwierdzenie, że Gorce pełnią służebną wobec Tatr funkcję budowania ich mitologii.

Próbę skatalogowania twórców i dzieł dotyczących Gorców podjęła również Ewa Strauchmann z Gorczańskiego Parku Narodowego – nie opublikowała ona jednak pracy analizującej tematykę gorczańską za pomocą narzędzi

³ E. Wyszyńska-Koterla, *Motyw Gorców w literaturze polskiej. Rekonesans*, „Rocznik Sądecki” 1993, t. XXI, s. 190–198.

badan literackich, a jedynie sporządziła (niepełny) przegląd dzieł i autorów, którzy w swojej twórczości wykorzystali motywy góralskie tego regionu⁴. Ona również skupiła się na najbardziej znanych w Polsce nazwiskach.

Historię bytności w Gorcach ważnych osobistości, w tym literatów, przeszedł Witold Nowicki. Informacje te stanowią fragment artykułu *W gorczańskiej krainie*⁵, opublikowanego w dziewiętnastym tomie „Pamiętnika Towarzystwa Tatrzańskiego”, którego głównym tematem były właśnie Gorce.

Podobne wzmianki o literackim wykorzystaniu Gorców pojawiają się w przewodnikach monograficznych i na stronach gmin gorczańskich, brakuje jednak publikacji, która stanowiłaby literaturoznawcze studium przestrzeni gorczańskiej w literaturze i kulturze polskiej na miarę prac dotyczących Tatr (*Tatry w literaturze polskiej 1805–1939*⁶ oraz *Literatura i Tatry. Studia i szkice*⁷ Jacka Kolbuszewskiego, *Skalne Podhale w literaturze i kulturze polskiej*⁸ Stanisława Piotrowskiego), Sudetów (*Krajobraz i kultura. Sudety w literaturze i kulturze polskiej* Jacka Kolbuszewskiego⁹) i Pienin (*Pieniny w literaturze polskiej* Jakuba Żmizdińskiego¹⁰). Wydane już publikacje górskoznawcze służą za drogowskaz autorce niniejszej monografii gorczańskiej.

Należy tu także wspomnieć o wydanej w 2020 roku *Bibliografii gorczańskiej krainy*, opracowanej przez Józefa Gawła, która wymienia ponad dziesięć tysięcy pozycji związanych z Gorcami i Rabką-Zdrojem. Są to rozmaite publikacje – od codziennej publicystyki przez opisy lokalnej fauny i flory po medyczne artykuły naukowe¹¹. Wśród nich odkryto zaledwie kilka popularnych artykułów i wydawnictw zwartych, które uzupełniły zarówno literaturę przedmiotu, jak i literaturę podmiotu w niniejszej rozprawie.

⁴ O tematach gorczańskich w literaturze polskiej Ewa Strauchmann pisała między innymi w pracy *Gorczański Park Narodowy. 25 lat ochrony dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego Gorców* (red. W. Różański, Poręba Wielka 2006, s. 250–255).

⁵ W. Nowicki, *W gorczańskiej krainie*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 2010, t. 19, s. 53–66.

⁶ J. Kolbuszewski, *Tatry w literaturze polskiej 1805–1939*, Kraków 1982.

⁷ *Idem*, *Literatura i Tatry. Studia i szkice*, Zakopane 2016.

⁸ S. Piotrowski, *Skalne Podhale w literaturze i kulturze polskiej*, Warszawa 1970.

⁹ J. Kolbuszewski, *Krajobraz i kultura. Sudety w literaturze i kulturze polskiej*, Katowice 1985.

¹⁰ J. Żmizdiński, *Pieniny w literaturze i kulturze polskiej*, Poznań 2010.

¹¹ Głównie balneologiczne, dotyczące klimatu i wód rabczańskich.

1.2. Pisma gorczańskie

Najwięcej prac na temat Gorców pochodzi z zakresu nauk o Ziemi. Wiele artykułów, wydanych nawet w czasopismach zagranicznych, traktuje o strukturze geomorfologicznej oraz o faunie i florze tych gór¹². Zajmują się nimi również geoturystyka¹³ i studia krajoznawcze, szczególnie dotyczące budownictwa¹⁴ i zagospodarowania przestrzeni pod kątem ochrony przyrody¹⁵. Z punktu widzenia badań humanistycznych ważniejsze jest jednak zainteresowanie Gorcami wśród historyków, kulturoznawców, etnografów, językoznawców i literaturoznawców.

1.2.1. Publikacje historyczne

Prace historyków – szczegółowe opracowania poszczególnych problemów i zdarzeń – obejmują ograniczony zakres czasowy i przestrzenny. Przykład stanowi tom Stanisława Czajki *Ochotnica. Dzieje gorczańskiej wsi 1416–1986*¹⁶, prezentujący dzieje jednej z największych i najważniejszych wsi regionu gorczańskiego. Jej losy po części odzwierciedlają historię wielu podgorczańskich miejscowości. W książce szczegółowo opisano proces zasiedlania i zagospodarowywania tych ziem, strukturę własnościową regionu, a także sytuację ekonomiczną chłopów, ruchy migracyjne, powstanie i rozwój zbójnictwa oraz organizację ruchu oporu na tych ziemiach w czasie drugiej wojny światowej. Inną tego typu publikacją jest artykuł *Dzieje wsi Niedźwiedzia w powiecie limanowskim do schyłku Rzeczypospolitej*¹⁷, pochodzący z tomu zbiorowego *Studia z Historji Społecznej i Gospodarczej poświęcone profesorowi dr. Franciszkowi*

¹² P. Czarnota, A. Wojnarowicz, *Porosty i grzyby naporostowe północnej części grupy Lubania w Gorcach*, „Ochrona Beskidów Zachodnich” 2008, t. 2, s. 21–49.

¹³ Przykładem może być artykuł: M. Szczęch, M. Cieszkowski, R. Chodyń, J. Loch, *Geotouristic values of the Gorce National Park and its surroundings (The Outer Carpathians, Poland)*, „Geoturystyka” 2016, nr 1/2, s. 27–44.

¹⁴ W. Śliwiński, *Szałasy pasterskie w Gorcach*, Nowy Sącz 1986.

¹⁵ A. Bucąła, *The impact of socio-economic changes on the natural processes and transformation of geoecosystems in the Gorce mountains*, „Geographia Polonica” 2015, t. 88, nr 3, s. 515–518.

¹⁶ S. Czajka, *Ochotnica. Dzieje gorczańskiej wsi 1416–1986*, Jelenia Góra 1987.

¹⁷ K. Dobrowolski, *Dzieje wsi Niedźwiedzia w powiecie limanowskim do schyłku Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia z Historji Społecznej i Gospodarczej poświęcone profesorowi dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931.

Bujakowi. Charakter informacyjny mają również teksty dotyczące historii lokalnych pochodzące z czasopisma „Wierchy”¹⁸.

Istotnym źródłem informacji o historii regionu są publikacje biograficzne dokumentujące życie i działalność postaci związanych z regionem i skupiające się na wybranych wydarzeniach, miejscach i zjawiskach. Jeśli chodzi o biografie, to wiele informacji można znaleźć w monografiach na temat Władysława Orkana¹⁹, Kazimierza Sosnowskiego²⁰ i Sebastiana Flizaka²¹ wydanych przez Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK w serii *Pro Memoria*.

Tematy istotne lokalnie to między innymi ślady konfederatów barskich²², pamięć o góralach, którzy przyłączyli się do Legionów Polskich w czasie pierwszej wojny światowej²³, oraz o partyzantach należących do 1 Pułku Strzelców Podhalańskich Armii Krajowej. Ostatni odcisnęli największe piętno w całych Gorcach, w związku z czym można znaleźć wiele miejsc pamięci z nimi związanych. Ich historię opisuje między innymi publikacja Dawida Golika *Partyzanci „Lamparta”. Historia IV batalionu 1. pułku strzelców podhalańskich AK*²⁴.

Inną ważną dla regionu postacią, o której pisał między innymi Sebastian Flizak, był Tomasz Chlipała zwany Bulandą. Legendy z nim związane wskazują, że był on znachorem, postacią magiczną i silnie odcisnął się w świadomości regionu, pozostawiając po sobie miejsca pamięci²⁵.

1.2.2. Publikacje turystyczno-krajoznawcze

Informacje dotyczące regionu znajdują się również w publikacjach kierowanych do turystów – przewodnikach i albumach. Pełnią one funkcję poznawczą, a zawarta w nich rzeczowa wiedza stanowi cenny materiał do

¹⁸ Można tam znaleźć między innymi artykuły Sebastiana Flizaka – zob. S. Flizak, *Jeszcze o Koldrasie*, „Wierchy” 1958, R. 27, s. 285; *idem*, *Kapliczka w Olszówce*, „Wierchy” 1962, R. 31, s. 267–268; *idem*, *Miejsce stracenia w Mszanie Dolnej*, „Wierchy” 1970, R. 39, s. 265–266.

¹⁹ *Władysław Orkan. Piewca Gorców i Podhala*, red. B. Faron, Kraków 2015.

²⁰ A. Szeliga, *Kazimierz Sosnowski (1875–1954)*, Kraków 2017.

²¹ K. Ceklarz, *Sebastian Flizak (1881–1972). Ludoznawca i etnograf na tle swojej epoki*, Kraków 2019.

²² T. Nowalnicki, *Napis na Czołe Turbacza*, „Wierchy” 1970, R. 39, s. 260–263.

²³ J. Ferenc, *Bitwa pod Limanową 1914*, przeł. E. Rybicka, Oświęcim 2015.

²⁴ D. Golik, *Partyzanci „Lamparta”. Historia IV batalionu 1. pułku strzelców podhalańskich AK*, Kraków 2014.

²⁵ S. Flizak, *Bulanda – ostatni czarodziej gorczański*, „Wierchy” 1957, nr 26.

ukazania szerszych uwarunkowań analizowanych utworów literackich. Przegląd najważniejszych informacji o Gorcach – skrótowe dane z zakresu przyrody, geografii, historii, kultury, tradycji i sztuki – można znaleźć także w tomie wydanym z okazji dwudziestopięciolecia Gorczańskiego Parku Narodowego²⁶. W zamieszczonym tam, wspomnianym już, krótkim artykule Ewa Strauchmann wymienia artystów, w których utworach występują wątki gorczańskie.

1.2.3. Przewodniki

Osobną grupę wydawnictw krajoznawczych, w których są zawarte informacje dotyczące regionu, stanowią przewodniki. Pierwszy i najważniejszy z nich to *Przewodnik po Beskidzie Zachodnim. Od Krynicy po Wisłę łącznie z Pieninami i terenami narciarskimi* Kazimierza Sosnowskiego²⁷, wydany w 1914 roku. Poprzedził go, będący zarysem tej publikacji, artykuł *Gorce*, opublikowany dwa lata wcześniej w czasopiśmie „Wierchy”.

Aż cztery przewodniki po Gorcach zostały opracowane przez Józefa Nykę²⁸ – jednego z najważniejszych popularyzatorów turystyki górskiej w Polsce. Dokładny pod względem merytorycznym jest wznawiany przewodnik wydawnictwa Rewasz *Gorce. Przewodnik dla prawdziwego turysty*²⁹, który był współtworzony przez pracowników naukowych Gorczańskiego Parku Narodowego. Wysoki poziom artykułów o historii i kulturze lokalnej prezentuje także opracowanie Andrzeja Matuszczyka z Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego³⁰. We wszystkich wymienionych publikacjach zostały uwzględnione historia i kultura regionu, w tym sztuka ludowa, miejsca i obiekty kultury, a także twórcy i utwory, w których pisano o Gorcach. Co ciekawe, trudno nie znaleźć w gorczańskim przewodniku rozdziału poświęconego Władysławowi Orkanowi czy wzmianki o Sewerynie Goszczyńskim.

²⁶ *Gorczański Park Narodowy...*

²⁷ K. Sosnowski, *Przewodnik po Beskidzie Zachodnim. Od Krynicy po Wisłę łącznie z Pieninami i terenami narciarskimi*, Kraków 1914.

²⁸ J. Nyka, *Gorce*, Warszawa 1974; *idem*, *Gorce*, Warszawa 1959; *idem*, *Gorce. [przewodnik]*, Warszawa 1965; *idem*, *W Gorcach*, Warszawa 1968.

²⁹ *Gorce. Przewodnik dla prawdziwego turysty*, oprac. M. Cieszkowski, P. Luboński, Pruszków 2011.

³⁰ A. Matuszczyk, *Gorce. Przewodnik*, Pruszków 1997.

Istotną grupą publikacji z punktu widzenia badań literackich prowadzonych w świetle geopoetyki są przewodniki prowadzące śladami pisarzy. Można tu wymienić między innymi szlaki Władysława Orkana³¹ oraz Seweryna Goszczyńskiego³². Oba zostały wydane przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze w latach osiemdziesiątych XX wieku, w ramach akcji promującej turystykę górską wśród Polaków. Są swoistym świadectwem rozkwitu turystyki lekturowej w Polsce Ludowej.

1.2.4. Publikacje etnograficzne

Ponieważ przez Gorce przebiega istotna etnograficznie granica Podhala, kultura ludowa tego regionu z całą swoją różnorodnością została dość dobrze opisana. Pierwszym badaczem, którego należy wymienić, jest Sebastian Flizak – urodził się na ziemi gorczańskiej i jej poświęcił swoje badania. Oprócz wielu artykułów, publikowanych głównie w czasopiśmie „Wierchy”, Flizak opracował monografię *Strój Zagórzan*³³, która została wydana jako szósty zeszyt piątej części „Atlasu Polskich Strojów Ludowych”. Istotne dla niniejszej pracy są również zebrane przez badacza *Materiały etnograficzne i historyczne z terenu Zagórzan*³⁴, wydane w czasopiśmie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Znajduje się w nich historyczny opis wsi gorczańskiej oraz szczegółowy zbiór wierzeń lokalnych i twórczości ludowej, która potwierdza te wierzenia.

Znaną badaczką kultury gorczańskiej jest Urszula Janicka-Krzywda, która redagowała między innymi wznawianą monografię *Kultura ludowa Górali Zagórzeńskich*³⁵, będącą częścią serii poświęconej kulturom ludowym górali polskich. W publikacji tej, obok tekstów dotyczących historii, tradycji, demonologii i obrzędów, można znaleźć artykuł Justyny Masowiec *Górale zagórzeńscy w piśmiennictwie*. Zagórze jest jednak jedynie fragmentem regionu Gorców, przez co powyższa publikacja stanowi zaledwie element budujący siatkę piśmiennictwa gorczańskiego. Szerszy zasięg terytorialny objęła

³¹ G. Królikiewicz, Z. Kruczek, *Gorczańskim szlakiem Władysława Orkana*, Warszawa–Kraków 1987.

³² Z. Kresek, *Szlakiem Seweryna Goszczyńskiego przez Gorce. Łopuszna – Kiczora – Turbacz – Łopuszna. Przewodnik turystyczny*, Warszawa–Kraków 1981.

³³ S. Flizak, *Strój Zagórzan*, „Atlas Polskich Strojów Ludowych”, cz. V: *Małopolska*, z. 6.

³⁴ *Idem*, *Materiały etnograficzne i historyczne z terenu Zagórzan*, „Archiwum Etnograficzne” 1952, nr 4.

³⁵ *Kultura ludowa Górali Zagórzeńskich*, red. U. Janicka-Krzywda, Kraków 2013.

publikacja Urszuli Janickiej-Krzywdy i Katarzyny Ceklarz dotycząca magii i wierzeń pogańskich górali³⁶. Zbiera ona wiedzę na temat świata mistycznego i mitologii badanego regionu i jest swoistym słownikiem dla wielu ludowych utworów, w których są zawarte odniesienia do świata duchowego górali.

1.3. Biografie i opracowania twórczości pisarzy gorczańskich

1.3.1. Twórcy krajowi

Literatura związana z Gorcami była tworzona przez mniej i bardziej rozpoznawalnych pisarzy. W związku z tym część twórców, których utwory są przedmiotem badań przedstawionych w niniejszej rozprawie, jest niemal nieznana polskiemu literaturoznawstwu, podczas gdy część znajduje się w grupie dobrze rozpoznanych. Do tej drugiej grupy można przede wszystkim zaliczyć Władysława Orkana – największego piewce Gorców. Znanym badaczem jego twórczości był Stanisław Pigoń, należy tu także wymienić Bolesława Faron. Pigoń był redaktorem większości edycji pism Orkana ukazujących się od lat trzydziestych do lat sześćdziesiątych XX wieku³⁷. Badał również życie pisarza, czego owocem była publikacja *Władysław Orkan. Twórca i dzieło*³⁸. Bolesław Faron był wydawcą³⁹ Orkana, twórcą jego biografii – wydał dwie⁴⁰, redaktorem dwóch tomów zbiorowych poświęconych Orkanowi – *Wokół Władysława Orkana. Aspekty literackie, kulturowe i medialne*⁴¹ oraz *Władysław Orkan. Piewca Gorców i Podhala*⁴². Pierwsza

³⁶ U. Janicka-Krzywda, K. Ceklarz, *Czary góralskie. Magia Podtatrza i Beskidów Zachodnich*, Zakopane 2014.

³⁷ Stanisław Pigoń opracował między innymi: W. Orkan, *W roztokach*, Warszawa 1952; *idem*, *Drzewiej. Powieść*, Kraków 1932; *idem*, *Miłość pasterska. Nowele*, Kraków 1933; *idem*, *Nad urwiskiem. Szkice i obrazki*, Kraków 1933; *idem*, *Kostka Napierski. Powieść z XVII wieku*, Warszawa 1948; *idem*, *Komornicy. Powieść*, Warszawa 1947.

³⁸ S. Pigoń, *Władysław Orkan. Twórca i dzieło*, Kraków 1958.

³⁹ Bolesław Faron opracował: W. Orkan, *Komornicy i opowiadania wybrane*, Warszawa 1975.

⁴⁰ B. Faron, *Władysław Orkan*, Kraków 2004; *idem*, *Władysław Orkan. Rozszerzony*, Kraków 2012.

⁴¹ *Wokół Władysława Orkana. Aspekty literackie, kulturowe i medialne*, red. B. Faron, Kraków 2011.

⁴² *Władysław Orkan...*

publikacja – tom pokonferencyjny – wprowadza nowe metodologie i punkty odniesienia w badaniach twórczości Orkana, w drugiej można znaleźć artykuły Wojciecha Treli „*O ziemi nędzy i zmarzłych kęp!*” – demitologizacja przestrzeni podhalańskiej w twórczości Władysława Orkana⁴³ oraz Barbary Głogowskiej-Gryzieckiej *Pejzaże gorczańskie i włoskie wpisane w twórczość Władysława Orkana*⁴⁴. Oba teksty wnoszą cenne informacje do badań nad przestrzenią gorczańską w literaturze.

Jeżeli chodzi o biografie Orkana, to należy jeszcze wymienić publikację Juliana Krzyżanowskiego *Pieśniarz krainy kęp i wiecznej nędzy. Rzecz o Władysławie Orkanie*⁴⁵ oraz książkę *Władysław Orkan* Józefa Dużyka⁴⁶. We wszystkich biografiach pisarza silnie podkreśla się jego związki z Gorcami.

Przeprowadzane przez polskich badaczy analizy literaturoznawcze dotyczące twórczości Orkana najczęściej dotyczą problemów społecznych⁴⁷, egzystencjalnych⁴⁸ i ekologicznych. Dorobkiem pisarza zajmowali się także językoznawcy⁴⁹, głównie Józefa Kobylińska, znana badaczka gwary gorczańskiej. Na różnorodność problematyki w twórczości pisarza wskazuje tom *Orkan czytany dzisiaj. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Podhalańską Państwową Wyższą Szkołę Zawodową w Nowym Targu i Akademię Pedagogiczną w Krakowie w dniach 11–13 października 2002 r. w Koninkach*⁵⁰, poruszający kwestie językowego obrazu świata, folkloru, przestrzeni i działalności społecznikowskiej. Wydana w 2003 roku w Nowym Targu książka miała być impulsem do wznowienia badań nad Orkanem i jego twórczością, do czego namawiał w artykule *Orkan dzisiaj* Franciszek Ziejka

⁴³ W. Trela, „*O ziemi nędzy i zmarzłych kęp!*” – demitologizacja przestrzeni podhalańskiej w twórczości Władysława Orkana, [w:] *ibidem*, s. 205–222.

⁴⁴ B. Głogowska-Gryziecka, *Pejzaże gorczańskie i włoskie wpisane w twórczość Władysława Orkana*, [w:] *ibidem*, s. 187–204.

⁴⁵ J. Krzyżanowski, *Pieśniarz krainy kęp i wiecznej nędzy. Rzecz o Władysławie Orkanie*, Zakopane 1927.

⁴⁶ J. Dużyk, *Władysław Orkan*, Warszawa 1980.

⁴⁷ Na przykład: J. Korzenny, *Znawca polskiej wsi*, „Głos Ludu” 2000, nr 146, s. 4.

⁴⁸ Na przykład: J. Popiel, *Modernistyczne tragedie „Winy i kary”* (Kasprowicz, Orkan), „Ruch Literacki” 1993, z. 5, s. 527–544.

⁴⁹ J. Kobylińska, *Świat językowy Władysława Orkana. Słowa i stereotypy*, Kraków 1997.

⁵⁰ *Orkan czytany dzisiaj. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Podhalańską Państwową Wyższą Szkołę Zawodową w Nowym Targu i Akademię Pedagogiczną w Krakowie w dniach 11–13 października 2002 r. w Koninkach*, red. M. Madejowa, W. Kudyba, A. Mlekojad, Nowy Targ 2003.

z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Niestety, zarówno Orkan, jak i Gorce nie doczekali się jeszcze pełnego opracowania literaturoznawczego.

Niejako w odpowiedzi na ten apel w 2013 roku ukazała się książka Józefa Dytfelda *Apokalipsa gór. Funkcja mitu w prozie narracyjnej Władysława Orkana*⁵¹. Jest to pozycja przełomowa, podważa bowiem ugruntowane wcześniej przekonanie, że twórczość Orkana powinno się interpretować przede wszystkim jako tragiczną, przygnębiającą i traktującą o biedzie. Dytfeld wprowadził nowe możliwości metodologiczne, a co za tym idzie – interpretacyjne.

Największy polski znawca literatury górskiej, Jacek Kolbuszewski, w artykule *Gorce Władysława Orkana* przedstawił analizę utworów pisarza pod kątem ukazywanej w nich przestrzeni. Tekst ten, wydany w tomie *Literatura i Tatry. Studia i szkice*⁵², jest jednym z tekstów fundacyjnych niniejszej monografii. Kolbuszewski wskazuje w nim bowiem kilka najważniejszych układów znaczeniowych przestrzeni u Orkana. Píše o przeciwieństwie gór i roztok, istotności Turbacza, kontraście między strefami natury (las, góry) i człowieka (wieś) oraz o fatalnym wpływie człowieka na naturę (wątki ekologiczne) i silnej mitologizacji Gorców. Wspomina także o stosunku między Gorcami a Tatrami. Mimo że publikacja ta dotyczy tylko twórczości Orkana, stała się dla mnie podstawą typologizowania obrazów przestrzeni gorczańskiej w literaturze.

Drugim znanym pisarzem związanym z Gorcami jest Julian Kawalec. Jego popularność nie jest tak duża jak Orkana, a dorobek gorczański – niewielki, górom tym bowiem poświęcił Kawalec zaledwie kilkanaście lat swojego życia. Był jednak twórcą rozpoznawalnym w Polsce. Doczekał się nawet monografii⁵³, biografii⁵⁴ i zorganizowanej na jego cześć konferencji naukowej, którą zwieńczyło wydanie tomu zbiorowego⁵⁵. Trudno jednak znaleźć tekst naukowy, który traktowałby o gorczańskim fragmencie pisarstwa Kawalca. Pojedynczy artykuł znalazł się w monografii *Rabka w literaturze. Literaci*

⁵¹ J. Dytfeld, *Apokalipsa gór. Funkcja mitu w prozie narracyjnej Władysława Orkana*, Ostrów Wielkopolski 2013.

⁵² J. Kolbuszewski, *Gorce Władysława Orkana*, [w:] *idem, Literatura i Tatry. Studia i szkice*, Zakopane 2015, s. 533–556.

⁵³ *Julian Kawalec. Zbiór recenzji i szkiców o twórczości pisarza*, wybór i wstęp A. Wilkoń, Warszawa 1981.

⁵⁴ M. Antosz, *Prozaik w poetę przemieniony*, Kraków 1996.

⁵⁵ *Pokłosie. Sesja międzynarodowa poświęcona jubileuszowi 85-lecia urodzin i 53-lecia debiutu literackiego Juliana Kawalca. Referaty, wypowiedzi, recenzje, komunikaty*, red. K. Strzelewicz, Kraków 2001.

w *Rabce*⁵⁶. Chodzi o tekst Bolesława Farena *Julian Kawalec i Rabka-Zdrój*. Autor opisuje w nim historię więzi Kawalca z Gorcami i Rabką jako punktem wypadowym w te góry. Analizuje twórczość pisarza z punktu widzenia geopoetyki, co stało się fundamentem prac badawczych zaprezentowanych w niniejszej monografii.

O Gorcach w kilku swoich wierszach wspomniął Leopold Staff. Jego inspiracja była częściowo zaczerpnięta z rozmów i listów, które wymieniał z Władysławem Orkanem. Listy⁵⁷ te oraz ich krytyczne opracowanie⁵⁸ pozwalają odczytywać gorczańskie liryki Staffa przez pryzmat jego związków z Gorcami.

1.3.2. Twórcy regionalni i ludowi

We wspomnianej już monografii *Rabka w literaturze* można znaleźć artykuł o pisarzu ludowym związanym z Gorcami, o którym w polskim literaturoznawstwie wiadomo niewiele. Jan Fudala – pisarz regionalny, góral gorczański z korzeniami wołoskimi, poeta gwarowy – zainspirował Annę Mleкодaj do napisania tekstu *Jan Fudala – poeta Gorców i Morza Czarnego*. Autorka wyraźnie wskazała semantykę przestrzeni dominującą w wierszach Fudali, a co za tym idzie, zaproponowała perspektywę dla pogłębionych badań nad jego twórczością, które prezentuje niniejsza praca.

Pozostali twórcy, których utwory poruszają tematykę gorczańską, to autorzy głównie związani z regionem i piszący gwarą. Moje badania ich twórczości nie opierają się na wcześniejszych opracowaniach, co oznacza, że są oryginalne i pionierskie. Informacje dotyczące niektórych autorów zostały odnalezione w słownikach bibliograficznych i antologiach pisarzy ludowych⁵⁹. Analizy utworów ludowych prowadziłam na podstawie teorii badań folklorystycznych

⁵⁶ *Rabka w literaturze. Literaci w Rabce*, red. Z. Budrewicz, J. Ceklarz, Rabka-Zdrój 2018.

⁵⁷ L. Staff, *W kręgu literackich przyjaźni. Listy*, Warszawa 1966.

⁵⁸ I. Maciejewska, *Listy Leopolda Staffa do Władysława Orkana*, „Pamiętnik Literacki” 1962, t. 53, nr 4, s. 583–599.

⁵⁹ *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. 4, Warszawa 1996; *Wybór pisarzy ludowych*, oprac. S. Pigoń, cz. 1–2, Wrocław 1947–1948; K.L. Koniński, *Pisarze ludowi*, t. 1–2, Lwów 1938; J. Szczawiej, *Antologia poezji ludowej 1830–1980*, Warszawa 1985; E. Wojtas-Ciborska, *Księga limanowian. Biografie ludzi związanych z ziemią limanowską*, Limanowa 2006.

między innymi Jerzego Bartmińskiego⁶⁰ i Anny Mlekodaj, która jest uznaną badaczką literatury związaną z Podhalem i Gorcami⁶¹. Ważnym narzędziem zastosowanym w badaniach poezji ludowej był *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* Józefy Kobylińskiej, wydany w Krakowie w 2001 roku.

Jako źródło informacji dotyczącej twórców i ich dzieł można potraktować znajdujące się w niektórych wydaniach utworów ludowych wstępy i posłowania. Z takim uzupełnieniem mamy do czynienia w tomikach wierszy Wandy Czubernatowej *Kino*⁶², Antoniny Zachary-Wnękowej *Wiersze spod Gorców*⁶³ i Jana Fudali *Gdzie Rzym, gdzie Krym, gdzie Fudala*⁶⁴ oraz *Śrybelny miesięczku*⁶⁵. Oprócz redakcji i opracowań wiele danych dotyczących życia twórców, a więc okoliczności powstania tekstów, zawierają biografie, listy i pamiętniki. Dla bajek i wierszy Zachary-Wnękowej punkty odniesienia można znaleźć w książce *Jak żyć, żeby nie umrzeć?... Wspomnienia*⁶⁶, z kolei dla zrozumienia gwarowych wierszy Wandy Czubernatowej warto zapoznać się ze zbiorem felietonów, które współtworzyła z księdzem Józefem Tischnerem⁶⁷.

Twórczość nie wszystkich autorów gorczańskich została wydana i opracowana. Wspomnienia o wielu lokalnych gawędziarzach i poetach funkcjonują obecnie jedynie w pamięci regionalnej. I choć pierwotnie planowałam w niniejszych badaniach uwzględnić niepublikowaną twórczość ludową, to po bliższym rozpoznaniu ryzyka związanego z pracą na tak obszernym i niestabilnym materiale postanowiłam nie brać pod uwagę dzieł zakorzenionych w tradycji tak mocno, że nie sposób stwierdzić, kto jest ich oryginalnym autorem. Choć w wyniku wstępnych poszukiwań odkryłam, że są one zebrane w materiałach etnograficznych, a także w publikacjach dotyczących twórczości góralskiej pochodzących jeszcze z XIX wieku, pozostaną one wyzwaniem dla przyszłych badaczy. Większość tego typu zbiorów dotyczy

⁶⁰ J. Bartmiński, *Folklor – język – poetyka*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.

⁶¹ A. Mlekodaj, *Kwietno Pani. O gwarowej poezji Podhala w ujęciu kulturowym*, Rabka-Zdrój 2015.

⁶² W. Czubernatowa, *Kino*, oprac. T. Staich, Warszawa 1979.

⁶³ A. Zachara-Wnękowa, *Wiersze spod Gorców*, Lubin 1979.

⁶⁴ J. Fudala, *Gdzie Rzym, gdzie Krym, gdzie Fudala*, Zakopane 1987.

⁶⁵ *Idem*, *Śrybelny miesięczku*, oprac. M. Jagiełło, Warszawa 1980.

⁶⁶ A. Zachara-Wnękowa, *Jak żyć, żeby nie umrzeć?... Wspomnienia*, red. A. Mlekodaj, Rabka-Zdrój 2011.

⁶⁷ W. Czubernatowa, J. Tischner, *Wieści ze słuchanicy*, Kraków 2001.

górali tatrzańskich, tu warto wymienić dwa zorientowane bardziej na Beski-
dy, w tym Gorce – Izydora Kopernickiego⁶⁸ i Romana Zawilińskiego⁶⁹.

Nie sięgam również do zbiorów niszowych – śpiewników zespołów lu-
dowych, czytanek dziecięcych⁷⁰ i zbiorów gawęd wydawanych jedynie na
rynek regionalny. Z kwerend przeprowadzonych w bibliotekach regionalnych
wynika, że najpopularniejszym i współcześnie najbardziej rozpoznawalnym
gawędziarzem gorczańskim był Stanisław Kurek, którego utwory (w wersji
gwarowej i literackiej) zebrał i opracował Stanisław Stopa⁷¹. Za materiał źró-
dłowy nie posłużą również gawędy i powiastki spisane i przekazywane dalej
przez laureatów konkursu Sabałowe Bajania i Festiwalu Folklorystycznego
„Limanowska Słaza”.

⁶⁸ *Gadki ludowe górali beskidowych*, zebrał I. Kopernicki, Kraków 1890.

⁶⁹ *Z powieści i pieśni górali beskidowych*, zebrał R. Zawiliński, Warszawa 1889.

⁷⁰ *Zagórzańska czytanka. Wypisy*, oprac. A. Mlekodaj, Ł. Zapała, Rabka-Zdrój 2017.

⁷¹ *Kurkowe opowieści*, oprac. S. Stopa, Konina 2007.

Rozdział 2

Metody badania przestrzeni

O każdym wierchu, każdej roztoce, o każdym niemal większym głazie kamienia, utrzymują się i tu podania; każdy las, każda woda bywa zaludniona tłumem boginek, dziwożon i rusałek⁷².

D oświadczenie przestrzeni jako doznanie subiektywne i indywidualne charakteryzuje się pewną wyjątkowością. To, w jaki sposób krajobraz oddziałuje na człowieka, jest skorelowane z jego wyposażeniem semantycznym i afektywnym, czyli, mówiąc prościej, zależy od wszystkich skojarzeń, jakie doświadczający ma na temat miejsca. Nie interpretuje się bowiem doświadczanej przestrzeni wyłącznie na podstawie jej elementów zmysłowych – budowy, dźwięków, barw czy zapachów, lecz włączając do procesu również wiedzę, emocje, wspomnienia i uprzedzenia względem niej. W takim rozumieniu krajobraz staje się „faktem kulturowym”⁷³ istniejącym na wiele sposobów jednocześnie, poddającym się rozmaitym odczytaniom semantycznym.

Jacek Kolbuszewski, pisząc o semantyce krajobrazu, wymienia różne postawy wobec przestrzeni, między innymi utylitarną, badawczą, metafizyczno-uczuciową oraz estetyczną. Ta ostatnia wydaje się najbardziej popularna wśród przeciętnych użytkowników kultury.

⁷² K. Sosnowski, *Gorce*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1912, t. 33, s. 33.

⁷³ J. Kolbuszewski, *Góry jako źródło inspiracji artystycznej. Estetyka krajobrazu*, [w:] *idem, Literatura i Tatry. Studia i szkice*, Zakopane 2016, s. 49.

Podstawą reakcji estetycznej w oglądzie i przeżywaniu emocjonalnym krajobrazu jest spojrzenie na jego budowę formalną, tworzoną z elementów stałych i zmiennych w zależności od pory roku, dnia, warunków atmosferycznych etc. W spojrzeniu takim decydującą rolę odgrywa dostrzeżenie, czy raczej kreowanie, kompozycji krajobrazu w oparciu o stwierdzoną jedność lub wielorakość stylistyczną oglądanej przestrzeni [...]. Owo dostrzeżenie, czy raczej utworzenie, w świadomości odbiorcy kompozycji krajobrazu sprawia, iż staje się on zespołem zorganizowanym wedle jakiejś zasady, najczęściej dyktowanej przez stan emocjonalny oglądającego, ale nieraz także i jego wiedzę⁷⁴.

Nawet estetyczne – najbardziej sensualne i najmniej kontekstualne – doświadczenie krajobrazu zakłada więc istnienie *a priori* jakiegoś stanu emocjonalnego lub wiedzy oglądającego. Prowadzi ono do powstania interpretacji albo – inaczej – wyobrażeń na temat przestrzeni. Suma takich wyobrażeń pochodzących od różnych użytkowników kultury tworzy semantykę krajobrazu górskiego⁷⁵. Jest ona tworem wymykającym się opisowi, branie tu bowiem pod uwagę indywidualnych odczytań miejsca uniemożliwia wyczerpującą, zamkniętą charakterystykę takiej semantyki, nawet dla mniejszej jednostki krajobrazowej (szczytu, przełęczy, polany). Sytuacja staje się jeszcze bardziej zagmatwana, gdy pod uwagę zostanie wzięta ciągłość procesu tworzenia znaczeń, a także ich równoległa krytyka. Jak tłumaczy Kolbuszewski:

Dla jednych [...] czynnikiem wzmagającym ekspresję przeżycia będzie wiedza o tym, że w zarysie Giewontu dopatrywano się wizji „śpiącego rycerza”: umiejętność zobaczenia owego wizerunku leżącej rycerskiej postaci stanie się podstawą estetycznej satysfakcji i umożliwi „zrozumienie” tej góry, dla innych – wręcz przeciwnie – interpretacja taka jest zbędna, niepotrzebna lub wręcz szkodliwa⁷⁶.

Intertekstualność, dialogiczność kultury wpływa w tym wypadku na poszerzanie wachlarza znaczeń. Zdeprecjonowana figura „śpiącego rycerza” staje się odrębnym wariantem wyobrażeniowym. Znajomość zaś jak największego zakresu znaczeniowego jest kluczem do głębszego wniknięcia w semantykę krajobrazu, odkrycia go na nowo jako wytworu kulturowego, przestrzeni jednocześnie rzeczywistej i wyobrażonej (*real-and-imagined space*).

⁷⁴ *Ibidem*, s. 48–49.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 49. Zob. także: J. Woźniakowski, *Góry niewzruszone*, [w:] *idem*, *Pisma wybrane*, t. 2, Kraków 2011, s. 12.

⁷⁶ J. Kolbuszewski, *Góry jako źródło inspiracji artystycznej...*, s. 49.

Pogłębione tropienie semantyki krajobrazu w wypadku Gorców jest ważne, są to bowiem góry wysoce stereotypizowane, postrzegane przede wszystkim jako nie-Tatry i nie-Pieniny. Podjęte przeze mnie badania mają więc na celu semantyczną emancypację tego regionu górskiego. Takie zorientowanie studium literaturoznawczego wpisuje się doskonale w tendencje kierujące naukami humanistycznymi w ostatnich dekadach, a konkretnie od czasu tak zwanego zwrotu kulturowego. To w latach dziewięćdziesiątych XX wieku zinstytucjonalizowały się koncepcje badawcze łączące różne gałęzie i dyscypliny nauki i kultury. Krytyką objęto wtedy separowanie literaturoznawstwa od reszty kultury oraz dzielenie produkcji kulturowej na istotną i nieistotną, uznaną i nieuznaną. Przyniosło to rezultaty w postaci zburzenia wewnętrznych podziałów kulturoznawstwa i pozwolenia na przenikanie się metod i perspektyw, a co za tym idzie – wyłonienia się nowych zainteresowań badawczych. Istotnym elementem nowego literaturoznawstwa było także jego zaangażowanie w problemy codzienności czy „uwrażliwienie na kwestie etyczne i polityczne”⁷⁷. Wśród społecznie istotnych zagadnień poruszanych przez badania z kręgu teorii kulturowej należałoby wymienić między innymi badania kobiece, a także genderowe czy queerowe. Jest tu widoczne zainteresowanie tematyką mniejszości – grup czy zjawisk będących wcześniej poza głównym nurtem badań kulturowych. Swoistą formą takiej mniejszości mogą być regiony peryferyjne, a więc i Gorce.

Badania kulturowe nie tylko zmieniły problematykę i zainteresowania badawcze, dopuściły także do głosu marginalizowane wcześniej teksty, schowane w cieniu literatury kanonicznej. Dzięki temu analizom poddaje się wszelką produkcję kulturową, bez względu na obieg, gatunek czy wartość artystyczną. Połączenie zmiany przedmiotu i podmiotu badań doprowadziło zaś do tworzenia nowych perspektyw badawczych, które otwierają się na świat pozatekstowy, pomagają go interpretować, a nawet weń ingerują. Jak píše Anna Burzyńska, teoria kulturowa

pragnie być po prostu jak najbardziej pożyteczna. Nie tworzy schematów, w których musi się zmieścić wszystko to, co dotyczy literatury, nie narzuca z góry

⁷⁷ Píše o tym Anna Burzyńska w obszernym artykule wyjaśniającym istotę teorii kulturowej – zob. A. Burzyńska, *Kulturowy zwrot teorii*, [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2012, s. 41–91.

reguł jej odczytywania, nie ustanawia też osławionych „kryteriów poprawności” interpretacji. Raczej stara się mnożyć języki, dzięki którym możemy literaturę czytać i ciągle na nowo interpretować ją w najróżniejszych kontekstach. Przybiera więc [...] postać wiedzy przydatnej w praktykach czytania literatury. Lub też [...] staje się otwartym i zmiennym historycznie obszarem rozmaitych dyskursów kulturowych, tworzących pole odniesienia dla interpretacji⁷⁸.

2.1. Region peryferyjny w literaturze i badaniach literackich

Teoria kulturowa i wyrosłe z niej metodologie są zjawiskiem stosunkowo nowym, istniejącym niejako w opozycji do nurtów teorii nowoczesnej i ponowoczesnej. Można jednak w historii badań kulturowych i literackich znaleźć przejawy podobnego praktycznego społecznego zaangażowania. Istotnym z punktu widzenia niniejszej rozprawy przykładem będzie regionalizm. Już Jean Charles-Brun, francuski regionalista, w 1902 roku krytykował literaturę za to, że zdaje się ona „wiecznie darzyć nas opisami znanych krajobrazów i wiecznie ewokować te same tematy”. Postulował więc, by literatura stała się regionalna, a tym samym przyniosła „oryginalne koncepcje”⁷⁹.

W Polsce pierwsze publikacje na temat regionalizmu literackiego ukazały się w latach dwudziestych XX wieku, niedługo po rozpoczęciu dyskursu regionalistycznego na arenie międzynarodowej⁸⁰. O specyficznym zaangażowaniu regionalnych badań literackich pisała Stefania Skwarczyńska, twierdząc, że jest to z jednej strony „poznawczy kierunek badań literackich”, a z drugiej – „badanie literackie podporządkowane pewnej postawie ideowej i praktycz-

⁷⁸ *Ibidem*, s. 42.

⁷⁹ J. Charles-Brun, *Literatury regionalne*, [w:] *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, wybór, wstęp, komentarze S. Skwarczyńska, t. 1: *Romantyzm i pozytywizm*, cz. 2: *Kierunki pozytywistyczne, krytyka subiektywna i kierunki postpozytywistyczne*, Kraków 1966, s. 395 [cyt. za: M. Mikołajczak, *Wstęp. Regionalizm w polskiej refleksji o literaturze*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce. Zarys historyczny i wybór źródeł*, red. Z. Chojnowski, M. Mikołajczak, Kraków 2016, s. 12].

⁸⁰ Odpowiednio do ogólnej filozofii badań literackich w tamtym czasie, regionalizm był zorientowany antropocentrycznie, o czym można przeczytać w wydanym w 1926 roku *Programie regionalizmu polskiego*: „regionalizm w twórczości literackiej polega na ukazaniu w całej pełni duszy człowieka w związku z jego najbliższym otoczeniem” (*Program regionalizmu polskiego*, „Ziemia” 1926, nr 13–14).

nej”⁸¹. Małgorzata Mikołajczak, znawczyni regionalizmu literackiego, we wstępie do antologii *Regionalizm literacki w Polsce* zauważa z kolei, że:

Badania regionalistyczne nie mieszczą się w tradycyjnej nauce o literaturze nie tylko ze względu na serwituty ideologiczne i koneksje z działaniami regionalistycznymi. Przyczyn takiego stanu należy również upatrywać w tym, że regionalizm literacki sytuuje twórczość pisarską w szerokich kontekstach i wobec różnorodnych zagadnień z zakresu sztuki, edukacji, administracji, polityki, ekonomii, gospodarki, handlu. Istotną rolę odgrywa także wymiar społeczno-kulturowy zjawiska⁸².

To, co według badaczki umiejscawia regionalizm literacki poza „tradycyjną nauką o literaturze”, jest charakterystyczne dla wspomnianych już nurtów teorii kulturowej. Rozwijany od końca XIX wieku regionalizm, zarówno jako perspektywa badawcza, jak i jako poetyka, jest uwikłany w realia społeczno-kulturowe i geopolityczne, a co za tym idzie – prekursorski wobec współczesnych geocentrycznych studiów przestrzennych. Należy tu podkreślić związanie regionalizmu z przestrzenią:

W charakterystyce twórczości regionalnej bez wątpienia najważniejszy jest *parametr spacyjny*. Przestrzeń regionalna uobecnia się tu jako element świata przedstawionego, a nierzadko urasta do roli bohatera, co sprawia, że decydującą rolę w literaturze tego typu odgrywa tzw. *couleur locale* (‘koloryt lokalny’, ‘barwa lokalna’)⁸³.

Większość definicji literatury regionalnej i przyporządkowanych do niej badań literackich skupia się jednak na cechach „wyrzistych kolorytu lokalnego”⁸⁴, rozumianych szeroko – nie tylko jako elementy przestrzenne (geografia, topografia, fauna i flora, klimat, krajobraz), ale także jako elementy społeczno-kulturowe (tradycja, gwara, folklor). Niejedna koncepcja regionalizmu zakłada znajomość tych cech *a priori* i następnie ich wykorzystywanie w pisarstwie bądź tropienie w badaniach. Niniejsze studium modyfikuje te założenia, rozpoczynając od pytania o cechy badanego regionu. Ich poszuki-

⁸¹ S. Skwarczyńska, *Kierunek geograficzny (kierunek naukowy i regionalistyczny)*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce...*, s. 280.

⁸² M. Mikołajczak, *Wstęp...*, s. 16.

⁸³ M. Mikołajczak, *Wstęp...*, s. 14.

⁸⁴ A. Szyperski, *Jeszcze o regionalizmie w literaturze*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce...*, s. 185.

wania w tekstach kultury doprowadzą dopiero do wyprowadzenia geografii wyobrażonej regionu, czyli zbioru proponowanych przez kulturę sposobów postrzegania miejsca. Różnica w rozumieniu regionu polega tu na odejściu od uwzględniania jedynie głosu o endogenicznej proveniencji w stronę całościowego, polifonicznego, możliwie autentycznego obrazu regionu funkcjonującego w kulturze. W ujęciu większości literaturoznawców regionalistów cytowanych w opracowaniu Mikołajczak twórczość regionalna ma prowadzić do samopoznania, ukazania „duszy” człowieka związanego z regionem⁸⁵. Jest to podejście antropocentryczne, w ramach którego przestrzenność jest jednym z kodów, w których można odczytać informacje skupione na mieszkańcach regionu. W niniejszej rozprawie to właśnie „parametr spacialny” zostanie wysunięty na plan pierwszy, prawdziwym podmiotem badań będzie „dusza miejsca” (*genius loci*), cały dyskurs będzie zaś silnie skoncentrowany wokół przestrzeni, można zatem nazwać go geocentrycznym.

Literatura uwzględniona w niniejszej pracy nie jest w pełni regionalna, a to z powodu bardziej liberalnej kwalifikacji – chodzi tu bowiem nie tylko o „utwory napisane przez autorów związanych z regionem, utwory o tematyce regionalnej, utwory powstałe w regionie i utwory pisane gwarą”, ale także o każdą inną wypowiedź literacką (i nie tylko) na temat Gorców. Można by przywołać tu pojęcie literatury aproksymatywnej, określonej przez Stefanię Skwarczyńską jako alternatywa „właściwej literatury regionalnej”, do której zalicza się wymienione cztery grupy⁸⁶. Korpus źródeł jest więc w badaniach nad Gorcami szerszy niż sama tylko literatura regionalna, która oczywiście stanowi jego ważną składową, będąc wyrazem perspektywy endogenicznej. Dla dalszych rozważań nie będzie istotna wartość estetyczna i artystyczna materiałów źródłowych, a obecna w powojennych badaniach krytyka poetyki utworów regionalnych i przekonanie, że „obniża[ją] kulturę środków pisarskich”⁸⁷ nie będą miały wpływu na dobór źródeł. Brak waloryzacji tek-

⁸⁵ Na przykład w *Programie regionalizmu polskiego* głoszono, że „regionalizm w twórczości literackiej polega na ukazaniu w całej pełni duszy człowieka w związku z jego najbliższym otoczeniem”. Twórczość regionalna staje się w tym ujęciu reprezentacją samego związanego z regionem artysty, który wykorzystuje elementy kolorytu lokalnego w swoich dziełach, jednocześnie manifestując pewien zestaw cech, wartości i zainteresowań charakterystycznych dla mieszkańca regionu. Zob. *Program regionalizmu polskiego...*; M. Mikołajczak, *Wstęp...*, s. 15.

⁸⁶ M. Mikołajczak, *Wstęp...*, s. 13.

⁸⁷ K. Troczyński, *Regionalizm w literaturze*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce...*, s. 171.

stów jest charakterystyczny dla badań z kręgu teorii kulturowej, a konkretnie *spatial studies*, które, jak pisze Mikołajczak:

podjmując i rewitalizując zarzucony paradygmat literackiej geografii, pozwalają na nowo przemyśleć literaturoznawczy potencjał regionu i w tym świetle rekonfigurować pole badań nad twórczością, której podstawowym wyróżnikiem jest miejsce⁸⁸.

Taki zrewidowany namysł nad miejscem idzie zresztą w parze z widocznym już od 1989 roku zwrotem regionalistycznym na płaszczyźnie zarówno naukowej, jak i społeczno-kulturowej. Jak pisze Wojciech Browarny:

Kultura polska w ostatnim trzydziestoleciu przeszła wiele zmian. Jedną z ważniejszych była jej decentralizacja, oznaczająca m.in. większą otwartość jej uczestników na kulturową obcość i ich zaangażowanie w sprawy lokalne⁸⁹.

Już w XXI wieku grupa badaczy, między innymi z Uniwersytetu Zielonogórskiego i z Uniwersytetu Wrocławskiego zaproponowała odświeżony literaturoznawczy namysł nad regionalizmem, nazywając go „nowym regionalizmem w badaniach literackich”, organizując cykl konferencji oraz publikując serię książek⁹⁰ – zbiorów artykułów oraz wspomnianą już antologię, zawierającą wypowiedzi na temat różnych koncepcji regionalizmu kształtujących się w ciągu całego XX wieku. Nowy regionalizm

stanowi skuteczną próbę przekierowania uwagi na fenomeny słabiej obecne w świadomości badawczej, gdyż umiejscowione, ujmując rzecz najogólniej, poza głównym nurtem literatury polskiej. I co nie mniej ważne, wskazując na rozmaite historyczne i aktualne warianty, uwarunkowania i konteksty tekstu regionalnego, nowy regionalizm zarazem podejmuje się istotnego przewartościowania samej procedury jego interpretacji. Czyni to w zgodzie z ogólniejszym kierunkiem wyłaniania się współczesnych *cultural turn*⁹¹.

W ramach nowego regionalizmu, jak pisze Kinga Siewior, rozpatruje się różne warianty relacji centrum – peryferie, które zostają objęte analizą. Zwraca

⁸⁸ M. Mikołajczak, *Wstęp...*, s. 33.

⁸⁹ W. Browarny, *Literatura i literaturoznawstwo regionów. W stronę polilogu, otwartości i zaangażowania*, „Politeja” 2019, nr 3, s. 228.

⁹⁰ Chodzi o serię *Nowy Regionalizm w Badaniach Literackich*.

⁹¹ K. Siewior, *Kompleks Anteusza. O starym i nowym regionalizmie*, „Teksty Drukie” 2019, nr 2, s. 118.

się uwagę nie tylko na regiony geopolitycznie istotne, jak „Ziemie Odzyskane”, ale także, coraz częściej, badaniom poddaje się krainy prawdziwie zapomniane, na pierwszy rzut oka niemające wiele do zaoferowania. „Pod lupę” są również brane różne modele wymiany kulturowej między centrum a regionem⁹². Rozległość tej perspektywy badawczej oraz jej inkluzywność pozwalają na szerokie zastosowanie w modnych obecnie rozważaniach na temat kulturowej różnorodności.

Interesująca może być tutaj propozycja Małgorzaty Mikołajczak, aby stworzyć nowy projekt dyscypliny badawczej – regiopoetykę. W jej ramach mieściłyby się z jednej strony zagadnienia poetologiczne, jak analiza budowy regionalnych utworów literackich, z drugiej zaś – „kulturowe badania nad literacką ekspresją osadzoną w doświadczeniu regionu”⁹³. Projekt ten nie upowszechnił się jeszcze wśród polskich badaczy, jednak trafnie podsumowuje cele współczesnej regionalistyki. Jest także dowodem na trwającą ewolucję regionalizmu literackiego w Polsce. I choć do tej pory publikacje teoretyczne z tego zakresu sygnalizują podrzędność⁹⁴ badań regionalnych, a nawet określają je mianem „nauk wstydlivych”⁹⁵, każda z takich prac udowadnia ostatecznie, że jest to społecznie istotna i kulturowo zaangażowana perspektywa badawcza, burząca mur między teorią i praktyką, dopuszczająca do głosu miejsca nieznane i zapomniane, a co za tym idzie – odpowiadająca na współczesne zainteresowania zarówno badaczy, jak i użytkowników kultury. Na płaszczyźnie naukowej badania regionalne są zaś, jak pisze Karolina Pospiszil:

miejscem spotkania literaturoznawstwa, kulturoznawstwa, językoznawstwa, socjologii i nauk pokrewnych, czymś na kształt [...] powrotu do pierwotnej formy filologii, a gdyby spojrzeć na nie szerzej, stają się częścią komparatystyki – zarówno interkulturowej, jak i integralnej⁹⁶.

⁹² *Ibidem*, s. 120.

⁹³ „[...] regiopoetyka może służyć „ratowaniu” miejsca, jakim jest region w jego wymiarze geograficznym oraz kulturowo-społecznym. Może przyczyniać się zarówno do gromadzenia i powstawania wiedzy na temat regionalnej przeszłości, jak i do wytwarzania wiedzy o charakterze integrującym oraz wspólnotowym” (M. Mikołajczak, *Regiopoetyka? Wstępne uwagi na temat nowego projektu*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2017, nr 30, s. 67–87).

⁹⁴ Zob. K. Siewior, *Kompleks Anteusza...*, s. 117–131; M. Mikołajczak, *Wstęp. Regionalizm w polskiej refleksji o literaturze*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce...*

⁹⁵ K. Pospiszil, *Regioleki. Kilka uwag o regionalizmie literackim*, [w:] *Pogranicza, mniejszości, regiony, etnolingwistyka*, red. J. Tambor, Katowice 2018, s. 13.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 13–14.

2.2. Kulturowe reprezentacje przestrzeni – geokrytyka

Niniejsza rozprawa ma charakter interdyscyplinarny, jej zaplecze metodologiczne łączy bowiem nie tylko literaturoznawstwo i kulturoznawstwo, lecz również geografię i badania przestrzenne. Nie można także poniższych rozważań prosto przyporządkować do nowego regionalizmu. Na pewno część jego założeń i ogólna otwartość na różnorodne zjawiska peryferyjne wzbogacają warstwę metodologiczną pracy. Jest ona jednak zorientowana nieco bardziej przestrzennie niż regionalizm – aspekty społeczno-kulturowe badanej przestrzeni są postronne wobec geograficzno-krajobrazowych. Podmiotem badań jest miejsce, pasmo górskie i skoncentrowany wokół niego region (sieć wsi i miasteczek), który ma charakterystyczny krajobraz naturalny oraz nałożony nań krajobraz kulturowy stworzony przez człowieka. Poza wymiarem fizycznym góry te funkcjonują metaforycznie, będąc tworem wyobrażonym, stwarzanym i multiplikowanym w tekstach kultury. Funkcjonujące na tej płaszczyźnie Gorce mają swoją geografię wyobrażoną, czyli strukturę znaczeń i konotacji nadanych tej przestrzeni przez dyskurs kulturowy na jej temat. Na dyskurs ten składają się wszelkie publikowane wypowiedzi: literatura piękna i użytkowa, reklamy, filmy, piosenki. Aby lepiej zrozumieć geografię wyobrażoną, należy sięgnąć do definicji twórcy tego pojęcia, Edwarda Saïda. Według niego ma ona charakter dyskursywny⁹⁷, jest współtworzona przez teksty kultury, media i inne wypowiedzi, co najważniejsze jednak – mówi o sposobie postrzegania Innego przez daną grupę⁹⁸.

Produkowane [w kulturze] geografie wyobrażone – na przykład rozmowy, sztuka, reportaże medialne, artykuły podróżnicze, artykuły naukowe, raporty wywiadowcze – odzwierciedlają uprzedzenia i pragnienia ich twórców oraz władzę tych autorów nad podmiotami ich wyobrażeń⁹⁹.

⁹⁷ E. Saïd, *Orientalism*, „The Georgia Review” 1977, t. 31, nr 1, s. 184.

⁹⁸ *Ibidem* [przekład własny].

⁹⁹ „The imaginative geographies produced—whether conversations, art, media reporting, travel writing, academic articles, intelligence reports—reflect the pre-conceptions and desires of their creators, and are reflective of the power between these authors and the subjects of their imaginings” (*imaginative geographies*, [hasło w:] *Oxford Dictionary of Human Geography*, <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199599868.001.0001/acref-9780199599868-e-889> [dostęp: 2 listopada 2021 roku]).

Posługiwanie się terminem *imaginative geographies* wskazywałoby na problematyzowanie danego zjawiska jako uwikłanego w (najczęściej) krzywdzący proces sensotwórczy (przykładem orientalizm Saida), tymczasem badacze coraz częściej wykorzystują geografie wyobrażoną jako rozbudowaną koncepcję postrzegania danej przestrzeni przez społeczności – zarówno zewnętrzne, jak i lokalne¹⁰⁰. Takie rozszerzenie pojemności znaczeniowej pojęcia zaproponowanego przez Saida pozwala na podejmowanie prób maksymalnego zrozumienia sposobów postrzegania, bez zawężania ich do poszukiwania podstaw do krytycznych i zaangażowanych studiów kulturowych (obrona mniejszości, peryferii), tak charakterystycznych dla współczesnych badań humanistycznych. Ujęta w definicji relacyjność opisywanego podmiotu i stosunku, jaki ma do niego autor, umożliwia wysnucie wniosków na temat pragnień, uprzedzeń i tęsknot, w jakie na temat opisywanej przestrzeni jest wyposażony twórca wypowiedzi. Na gruncie badań literackich opracowywanie geografii wyobrażonych jest zbliżone do geokrytyki Bertranda Westphala, z jej dążeniem do multifokalnego tropienia reprezentacji przestrzeni.

Zaplecze metodologiczne niniejszej rozprawy ma swój fundament w szeroko rozumianych humanistycznych studiach przestrzennych. Perspektywa badawcza zastosowana w badaniach czerpie w największym stopniu z rozważań teoretycznych *spatial literary studies* związanych z Bertrendem Westphalem oraz Robertem Tallym. Włączenie się do dyskursu budowanego wokół publikacji redagowanych przez Tally'ego pozwala uczestniczyć w najbardziej aktualnym dialogu naukowym. Ponadto geokrytyka jest metodą badań literackich najlepiej dostosowanych do analiz tekstów kultury stawiających w centrum konkretną przestrzeń. W wydanej w 2019 roku książce *Topophilia. Place, Narrative, and the Spatial Imagination* Tally pisze o metodzie geokrytycznej:

[...] geokrytycy podążający za podejściem Westphala zaczęliby od określenia miejsca, a następnie próbowaliby utworzyć korpus lub archiwum literackich i kulturowych reprezentacji tego miejsca. W ten sposób wielowymiarowy obraz miejsca staje się widoczny dzięki różnym pryzmatom i perspektywom. Istotną zaletą tej metody jest to, że każde odczytanie będzie znacznie mniej podatne na etnocentryczne lub wąskie interpretacje, ponieważ uprzedzenia i subiektywne nastawienie zostaną rozproszone wieloma różnorodnymi punktami widzenia.

¹⁰⁰ Zob. *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, red. D. Kalinowski, M. Mikołajczak, A. Kuik-Kalinowska, Kraków 2014.

Geocentryczne odczytanie miejsca według Westphala pozwala jego różnym tekstowym, artystycznym, a nawet komercyjnym ujęciom w różnych mediach – powieściach, wierszach, filmach, dziennikach podróży, broszurach turystycznych, badaniach etnograficznych – ukazać bogactwo znaczeń tego miejsca [...]. W końcu miejsce to nie tylko współrzędne na mapie, ale żywe ucieleśnienie polisensorycznych doświadczeń wielu osób, które próbują reprezentować zarówno to miejsce, jak i doświadczenia z nim związane. Znaczenia danego miejsca, zgodnie z teorią Westphala, wyłaniają się z wielu perspektywy osób przedstawiających to miejsce¹⁰¹.

Cytat ten doskonale oddaje istotę metody geokrytycznej przyjętej w niniejszej rozprawie. Ważne staje się tu bowiem samo miejsce poddawane analizie. Jest to podejście rewolucyjne, ponieważ wcześniejsze metodologie w centrum stawiały raczej człowieka i jego wytwory. Były więc zdecydowanie antropocentryczne i nawet omawiając reprezentacje przestrzeni, skupiały się na danym autorze lub tekście kultury, nie zaś na miejscu. Tak silny nacisk na aspekt geograficzny sprawia, że geokrytyka wymyka się nieco humanistyce i wkracza na terytorium innych dziedzin i dyscyplin, choćby geografii, która jest potrzebna, by odpowiednio zlokalizować dane miejsce oraz rozpoznać jego charakterystykę przyrodniczą, geomorfologiczną i urbanistyczną. Do geografii metoda geokrytyczna odwołuje się również podczas prób mapowania kulturowego wykorzystującego kartograficzne metody opisu.

Transdyscyplinarność zaplecza metodologicznego niniejszej rozprawy wiąże się także z założeniem włączenia do badań różnorodnych tekstów kul-

¹⁰¹ R. Tally, *Topophrenia. Place, Narrative, and the Spatial Imagination*, Bloomington, IN 2019, s. 39 („[...] geocritics following Westphal’s approach would begin by locating a place, then attempt to form a corpus or archive of literary and cultural representations of that place. In this way, the location’s multifaceted image comes into focus through a variety of lenses and perspectives. A salutary effect of this method is that any reading will be far less likely to be subject to ethnocentric or narrow interpretations, as individual biases or prejudices become leavened with multiple and diverse points of view. Westphal’s geocentric reading of a place allows its various textual, artistic, or even commercial incarnations in various media - novels, poems, films, travelogues, tourist brochures, ethnographic studies, and so forth—to flesh out the meanings of the place, both in the world of letters or images and in the real world. After all, the place is not merely coordinates on a map but the living embodiment of the polysensory experiences of those many people who attempt to represent both it and the experiences associated with it. The meanings of a given place, according to Westphal’s theory, emerge from the multiple perspectives of those representing the place”).

tury, nie tylko literackich. Takie działanie proponowali zarówno Westphal, jak i Said, opisujący *imagined geographies*. Uwzględnienie piosenek, filmów, reklam, broszur turystycznych, tablic informacyjnych i innych tekstów przypisuje pracę do szeroko rozumianych badań kulturowych. Odpowiednie osadzenie w realiach historycznych wiąże się zaś z *memory studies* oraz tradycyjną historiografią.

Tak rozszerzony wachlarz metodologiczny wynika z założeń geokrytyki, która – według Westphala – ma się opierać na czterech filarach: multifokalizacji, polisensoryczności, wizji stratygraficznej oraz intertekstualności. Multifokalizacja proponuje włączanie do korpusu tekstów tworzonych z różnych perspektyw. Endogeniczne mają wskazać sposób postrzegania miejsca przez mieszkańców, egzogeniczne – przez turystów, a allogeniczne – przez osoby, które w badanej przestrzeni zamieszkały, ale się z niej nie wywodzą. W praktyce multifokalizacja nakazuje badaczowi wzięcie pod uwagę różnorodnych tekstów, które niejednokrotnie przynależą do kultury popularnej, znajdują się tylko w obiegu regionalnym, a nawet tych, które nie noszą znamion produkcji artystycznej uznanej jakości. Takie rozszerzenie materiału źródłowego jest związane z czwartym filarem geokrytyki – intertekstualnością. Westphal proponuje bowiem, by pod uwagę brać maksymalnie szeroki zakres produkcji kulturowej dotyczącej badanego miejsca, bo tylko takie całościowe ujęcie tematu pozwoli na jego autentyczne opracowanie. Stąd brak ograniczeń w kwestii gatunków, form i poetyk pozycji włączanych do korpusu. Założenie intertekstualności wiąże się również z tym, aby wśród zebranych źródeł dostrzegać nawiązujące do siebie narracje, które wzmacniają dane sposoby postrzegania miejsca. Sposoby te mogą być związane z perspektywą tekstu (endogeniczną, egzogeniczną i allogeniczną), ale także z braniem pod uwagę różnych zagadnień i zjawisk wpisanych w przestrzeń. Takie wielopoziomowe i wieloelementowe postrzeganie zostało przez Westphala nazwane stratygraficzną wizją przestrzeni. Zakłada się, że każde miejsce jest zbudowane z wielu warstw znaczących, które zostały wyprodukowane w ciągu wieków przez człowieka. Warstwy te są pochodnymi historii regionu, wydarzeń politycznych, przynależności administracyjnej oraz, a może przede wszystkim, szeroko rozumianej kultury. Przykładem warstwy znaczącej może być powiązanie badanego miejsca z pisarzem, który w swojej twórczości opisywał region i jego konkretne, możliwe do zlokalizowania obszary.

Warstwowość przestrzeni dotyczy jej krajobrazu kulturowego oraz geografii wyobrażonej. Żeby zrozumieć, w jaki sposób te komplementarne wobec siebie pojęcia funkcjonują, należy najpierw przytoczyć ich definicje.

Geografia wyobrażona (*imagined geographies*) wywodzi się z tekstu Edwarda Saïda *Orientalizm* i zakłada, że sposoby postrzegania przestrzeni są tworzone przez wyobrażenia na ich temat, wyrażane między innymi w tekstach kultury. Wyobrażenia te są zbierane i analizowane, a na ich podstawie można opracować właśnie geografę wyobrażoną. Nie sposób jednak nie zauważyć, że tak opracowany obraz regionu może się różnić między użytkownikami kultury, jest bowiem wypadkową reprezentacji, z którymi podmiot jest zaznajomiony. Oczywiście w ujęciu naukowym opracowywanie geografii wyobrażonej zakłada zebranie jak największej liczby źródeł reprezentujących maksymalnie wiele perspektyw. Co ważne, geografie wyobrażone są budowane za pomocą „wyobrażeń”, a więc dotyczą niematerialnych zjawisk i znaczeń wpisanych w przestrzeń.

Geografia wyobrażona jest pojęciem związanym z krajobrazem kulturowym, choć nie można ich używać synonimicznie. Krajobraz kulturowy jest tym, co na tle krajobrazu naturalnego wyprodukował człowiek. Należą do niego materialne obiekty dostrzegalne w przestrzeni, które świadczą o historii regionu, jego kulturze i pamięci.

Geokrytyczne opisanie przestrzeni wymaga połączenia obu tych zbiorów znaczeń, a więc całościowego opracowania konstruktu kulturowego, jakim jest badana przestrzeń. Podkreślenia wymaga fakt, że wspomniana wcześniej warstwowość objawia się właśnie w krajobrazie kulturowym i geografii wyobrażonej. Niemal każda warstwa semantyczna ma swoich reprezentantów w tekstach kultury, a więc wyobrażeniach na temat przestrzeni, oraz obiektach znajdujących się w przestrzeni. Przykładem może być pamięć drugiej wojny światowej na badanym obszarze. To, w jaki sposób działania partyzantów gorczańskich wpisały się w przestrzeń Gorców, z jednej strony można odczytać z tekstów literackich, opowiadań, wierszy, fragmentów przewodników i pamiętników, z drugiej zaś – można doświadczyć, przemierzając Gorce i napotykać pomniki, krzyże, tablice informacyjne i groby. Dopiero uwzględnienie obu tych uzupełniających się komponentów semantycznych może doprowadzić do pełnego zrozumienia przestrzeni gorczańskiej jako przestrzeni walk partyzanckich.

2.3. Przestrzeń rzeczywista i wyobrażona

Postrzeganie przestrzeni jako wypadkowej tego, co materialne, i tego, co niematerialne – albo tego, co rzeczywiste, i tego, co wyobrażone – zostało wy-

rażone przez Edwarda Soję za pośrednictwem terminu *real-and-imagined spaces*. Koncepcja Soi wywodzi się z zaproponowanego przez Henriego Lefebvre'a pojęcia *spaces of representation*, które Soja przemianowuje w *Thirdspace* i opisuje jako przestrzeń „naświetlaną z każdej strony”, wyraźną i zrozumiałą, a jednocześnie tajemniczą i „wyczarowaną”, przepełnioną różnego rodzaju iluzjami i aluzjami. Ma to być przestrzeń zarazem wspólna, powszechna, ale także nieuchwytna i niezrozumiała¹⁰². Taka skomplikowana wewnętrzna polaryzacja definicji „trzeciej przestrzeni” znacznie rozszerza jej pojmowanie i pozwala na dalsze funkcjonalne doprecyzowanie tego terminu. Należy także pamiętać o poglądzie Soi, że

w trzeciej przestrzeni wszystko się spotyka: subiektywność z obiektywnością, to, co abstrakcyjne, z tym, co konkretne, to, co rzeczywiste, z tym, co wyobrażone, to, co możliwe do rozpoznania, z tym, co niewyobrażalne, to, co powtarzalne, z tym, co różnorodne, struktura z działaniem, umysł z ciałem, świadomość z nieświadomością, to, co może być ujęte w obrębie jednej dyscypliny, z tym, co transdyscyplinarne, codzienność z wiecznością¹⁰³.

Trzecia przestrzeń jest pochodną – połączeniem i rozszerzeniem – pierwszej, która „skoncentrowana jest na »rzeczywistym« świecie materialnym”, i drugiej, która „interpretuje tę rzeczywistość przez »wyobrażone« reprezentacje spacialności *Firstspace* i *Secondspace*”¹⁰⁴. Korespondują tu one odpowiednio z krajobrazem kulturowym i naturalnym oraz z geografą wyobrażoną. „Pierwsza przestrzeń”, nazwana przez Lefebvre'a przestrzenią obserwowaną (*perceived space*), zawiera w sobie społecznie skonstruowane elementy otoczenia, które można zobaczyć, opisać i skwantyfikować. Włączono do niej

¹⁰² E. Soja, *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Cambridge, MA 1996, s. 56–57 ([...] „the space where all places are, capable of being seen from every angle, each standing clear; but also a secret and conjured object, filled with illusions and allusions, a space that is common to all of us yet never able to be completely seen and understood, an »unimaginable universe«, or as Lefebvre would put it, »the most general of products«”).

¹⁰³ *Ibidem*, s. 56–57 („Everything comes together in Thirdspace: subjectivity and objectivity, the abstract and the concrete, the real and the imagined, the knowable and the unimaginable, the repetitive and the differential, structure and agency, mind and body, consciousness and the unconscious, the disciplined and the trans-disciplinary, everyday life and unending history” [przekład własny]).

¹⁰⁴ A. Wójtowicz, *O przestrzeni mentalnej w „Oziminie” Wacława Berenta*, [w:] *Dynamika Wacława Berenta*, Warszawa 2016, s. 194.

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

